

М. М. МІЩЕНКО, канд. філос. наук, доц., НТУ «ХПІ»

НА ШЛЯХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА ДУХОВНОГО СВІТУ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

У статті пропонується аналіз релігійної складової суспільного життя українців на рубежі ХХ–ХХІ ст. Акцентується увага на процесах секуляризації та їх негативних наслідках, особливо в сфері духовності та моралі. На зміну християнським нормам, які співзвучні з загальнолюдськими цінностями, приходять категорії користі, практицизму та індивідуалізації. Актуалізація дослідження даних питань пов'язана з потребою національного духовного відродження України та залученням тих духовних засад, що тисячоліття слугували фундаментом української духовності та культури. Національне відродження передбачає звернення до кращих зразків духовності і моральності, традицій і обрядів, витоки яких сягають християнської історії Київської Русі.

Ключові слова: релігія, церква, секуляризація, духовність, культура, етика, національне відродження.

Вступ. Отримання незалежності для України стало можливістю для всебічного розвитку нації з залученням національної культури та історії, духовного та інтелектуального потенціалу. Нове українське суспільство потребувало переоцінки тоталітарних цінностей та створення нових. Саме цим визначається важливість вивчення духовно-релігійної сфери України, адже перехідний стан в духовній площині позначився не просто руйнацією старих координат, а духовним вакуумом через втрату світоглядних орієнтирів. «"Релігійне навернення" відбувається на тлі (чи завдяки?) занепаду так званих "великих ідеологій", що панували над свідомістю мільйонів у минулому і позаминулому століттях, величезних демографічних зсувів, які... надають релігії особливої значущості...» [2, с. 8]. Ситуація ускладнилася загальними процесами секуляризації. Секуляризація має пряме відношення до культури, зокрема, з'являється все більше людей, що не потребують релігійної інтерпретації світу; разом з цим диференціюються погляди на світ, плюралізується культура. Традиційні релігійні символи та цінності втрачають здатність виконувати функції об'єднання суспільства, створення загального універсуму та скеровувати життєвий шлях людини. Питання, актуальні сьогодні, стосуються широкого спектру моральних: чи здатна світська мораль вирішувати проблеми буття, якщо релігійна є недієвою? Чи не є наслідком втрати релігійних цінностей суспільна криза, втрата смислу та дезорієнтація людей? Чи не слід сьогодні шукати причини аморальності та кризи культури у втраті віри людини в Божественний промисел та порядок? Чи

© М. М. Міщенко, 2014

можливе національне відродження України в ХХІ столітті саме з залученням традиційної релігійної духовності?

Аналіз останніх досліджень та літератури. До теми сучасного релігійного стану України звертаються дослідники О. Волинець, О. Огірко, Р. Пасічний, А. Богуш, О. Чорноморець, В. Кочергін, О. Кудаер, О. Ігнатуша, О. Саган та ін. В сучасних дослідженнях виходять фундаментальні праці, як Віктора Єленського «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ–поч. ХХІ ст.». Заслуговує на увагу й колективна монографія «Актуальні питання релігієзнавчої та богословської думки» (2010, м. Чернівці). З періодики – журнал «Релігієзнавчі нариси» та огляди релігієзнавчих тем в «Філософській думці». Деякі дослідження торкаються вже зовсім недавніх подій в Україні. Так, у Львові на Форумі видавців в 2014 р. була представлена книга, що ілюструє роль церкви та віри на Майдані під час Революції Гідності («Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка»). Актуальними залишаються й класичні дослідження з теми релігійності України: С. Томашівського, В. Липинського, І. Огієнка, А. Річинського, М. Грушевського. Про постійний інтерес до питань віри та релігії свідчать наукові конференції, що відбуваються в Україні, як, наприклад, І Всеукраїнська конференція «Майбутнє богослов'я в Україні» в Інституті релігійних наук у Києві (2009). Міжвузівський семінар «Філософія і релігія в пошуках духовних пріоритетів сучасного світу» у Харкові (2013), Всеукраїнський науково-практичний семінар «Біблійна історія та християнська етика» в м. Полтава (2013) тощо.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є визначення релігійних підвалин української духовності, що історично слугували для українського народу орієнтирами розвитку, формування національної ідентичності та міжлюдських стосунків. Виходячи з мети, завданнями роботи є: 1) охарактеризувати сучасний стан релігійного життя в Україні; 2) звернутися до засад традиційної української релігійності, філософсько-релігійної думки доби Середньовіччя зокрема. В підсумку виявити зв'язок між етикою релігійною, світською та роллю релігійного фактора в національному становленні країни.

Основні результати дослідження. Українське національне відродження передбачає звернення до кращих зразків духовності і моральності, традицій та обрядів, в основі яких лежить християнська релігія. Важливим фактором створення української державності є релігійні засади, які протягом століть визначали українську духовність. Не зважаючи на секуляризацію, значення цих релігійних засад є досить вагомим, поєднуючи в собі звернення до національних джерел. Основи цього були закладені ще в період становлення християнства на слов'янських землях.

Існує певна духовна структура, що формувалася на Україні більш ніж тисячоліття. Радикальні зміни в духовній площині пов'язані з при-

ходом на Русь християнства, що стимулювало небувалий підйом письменства, мистецтва, культури. Становлення культури Київської Русі на пряму пов'язане з формуванням цінностей та нового світогляду на основі християнських ідеалів. Про це свідчать літературні пам'ятки періоду Київської Русі, автори яких в своїх творах фіксують моральні принципи того часу та підкреслюють їх християнську основу. Аналіз літературних творів дозволяє констатувати, що для свідомості Київської Русі характерно акцентування ролі і значенні відчуттів і волі в діяльності людини, яка йде шляхом самовдосконалення. Ідеалом стає моральне існування, процес самовдосконалення отримує сенс становлення, розвитку Духу. Особистість орієнтується на нього в організації своєї діяльності, він стає втіленням абсолютних цінностей, співвідноситься з поняттями абсолютного добра та досконалості.

Проблемам моралі присвячений «Ізборник 1076 р.». Цей твір, підписаний автором як Іоанн, є відбірками та переписами з різних книг, що формують загальний текст морального змісту. Мета створення збірки – сприяння духовному зросту людей, пояснення основних питань щодо буття людини. За формою викладення текст нагадує підручник, що має за мету етичне виховання. Не випадково «Ізборник» починається наголосом на важливості просвіти та розуміння книг: «Гляди, в чім початок добрих діл – поучення святих книг. І сими, братове, подвигнімся на шлях життя, на діла їх; і навчаймося ненастанно книжних словес, творячи волю їх, як вони велять, щоб і ми стали гідні вічного життя на віки» [3].

Лука Жидята, проповідник, котрий жив в XI ст. (?–1059), як і Іларіон Київський, належав до книжників князя Ярослава Мудрого, турбувався про книжну просвіту, підтримував культурну політику князя. Єдиний твір, який дійшов до нас – «Повчення до братії» (бл. 1036 р.). В цьому творі йдеться і про символ віри, і необхідність виконання основних обов'язків християнина по відношенню до Бога, інших людей. Це – головні християнські заповіді, що ґрунтуються на десяти заповідях Мойсея та Євангелії. Лука намагається викласти простою і зрозумілою для кожного мовою найголовніші християнські принципи, котрими повинна керуватися кожна віруюча людина. Цей твір – приклад етичної проповіді, коли християнство ще тільки утверджувалося на Русі і поступово формувалася новий світогляд.

Глибокий гуманітарний, філософський зміст має «Повчання» (написане приблизно 1117 р.) князя Володимира Мономаха (1053–1125): на основі релігії як засобу духовно-практичного світу він виводить низку моральних цінностей. Цей твір – не лише зведення високих моральних правил, а й скерування до дії, втілення в життя, тому цей твір часто називають «духовною конституцією». В «Повчанні» представлені проблеми суспільні, державні, особисті у вигляді звернень до дітей власних та до

прийдешніх поколінь. Моральні положення твору є значимими і в сьогоднішні дні, йдеться про милосердя, повагу старших і благочестя, справедливе ставлення до оточуючих, самовдосконалення та навчання. Ці етичні положення мають витoki в релігії: «...Діти мої, зрозумійте, який до тебе чоловіколюбивий Бог милостивий і премилостивий. Ми, люди, грішні і смертні, і якщо нам хтось зло робить, то хочемо зітерти його і кров його пролити негайно; а Господь наш, володіючи і життям і смертю, безмірні гріхи наші терпить і аж до кінця життя нашого. ...Господь наш показав нам, як ворогів перемагати, як трьома добрими ділами позбуватися від них і перемагати їх: покаанням, сльозами і милостинею» [8].

Серед етичної думки Київської Русі особливе місце займає «Слово про закон і благодать» митрополита Київського Іларіона (990 – 1088), написане між 1037 і 1050 рр. В своєму творі Іларіон підкреслює історичне наслідування та подолання обмеженості «Закоу», що був лише у іудей і поширення серед інших народів не отримав (йдеться про іудейську релігію), – християнством, що поширилося по всій землі, стало надбанням всього людства. Його автор називає «Благодаттю» – універсальною, всеоб'ємлюючою істиною, що заснована на моральних принципах та ідеалах. Будь-який християнин може стати сином та причасником Бога, отже, жорстке регламентування поведінки людини «Законом» неминуче змінюється вільним вибором моральних норм. Оптимізм, гуманність, впевненість в цінності людського життя – пронизують твір Іларіона.

Введення на Русі християнства спричинило суттєві ментальні зміни. З повним правом можна говорити про зміну світоглядних орієнтирів, ціннісних переваг, принципово міняються традиційні моральні цінності русичів. Мудрість Київської Русі була перш за все філософією людини, що бачила своїм завданням навчання людей в тому, як їм наблизитися до ідеалу, вподобитися Богу. Отже, формується зовсім інше, суттєво відмінне від язичницького світосприйняття, пройняте високими етичними та моральними ідеалами у душі християнства, що знайшло своє відображення в літературі цієї доби. Ці твори сприяли гуманізації суспільства, його соціальній гармонізації, стверджували у поведінці людей принципи моралі та етики, звернення до яких є актуальним сьогодні – і в сенсі пошуків етичних першооснов нашого суспільства, дослідження тих релігійно-етичних норм, що створили свого часу фундамент слов'янської духовності, і в сенсі їх відродження, зважаючи на їх універсальне людське значення та кризу духовності сьогодення.

Звернення до релігії сьогодні – це, перш за все, це звернення до моральних норм, яких сьогодні не вистачає суспільству. Християнську мораль, яка довгий час слугувала фундаментом світогляду, можна визначити як систему моральних уявлень, понять, норм, відчуттів, що пов'язані з положеннями християнського віровчення. Норми та правила моралі скеровують поведінку, регулюють взаємовідносини між людьми

– і в сім'ї, і в суспільстві. Християнські заповіді є загальнолюдськими за їх моральним значенням та оперують універсальними поняттями етики як життя, свобода, реалізація, людяність та гуманізм. Християнський світогляд сформував особливу систему етику любові, фундатором якої є Ісус Христос [1, с. 279]. Любов до ближнього – одна з важливіших заповідей християнської релігії, що регулює земне буття людини, виходячи з положення, що кожна людина – це творіння Бога. Звідси етичні принципи людських взаємовідносин одна з одною. Концепт любові нерозривно пов'язаний з іншими поняттям – свободи та вільного вибору (етика звернена до кожної людини і кожному пропонує власний вільний, самостійний вибір буття – слідуючи слову Божому, чи проти нього). З ідеї любові до Бога та інших людей пояснюється така чеснота як милосердя, котре передбачає пробачення образ, здатність до співчуття, взаємодопомоги. На відміну від світської, християнська етика – це не лише система теоретичних принципів, скільки спосіб життя, що властивий віруючим християнам. Найважливіша риса християнської моралі – нерозривний зв'язок з призначенням людини і смыслом його життя. Смысл полягає в спасінні душі кожної людини. Християнство не знає автономної етики, не пов'язаної з внутрішнім життям християнина. Унікальність християнської етики міститься також в її універсальному характері – вона не обмежена християнським суспільством, а виступає загальнолюдською мораллю, значимою для всіх культур та народів.

Радикальний процес секуляризації, який можна позначити як «смерть Бога», обертається для культури іншою проблемою – «смертю людини», а саме моральним занепадом та втратою світоглядних орієнтирів. В суспільній сфері, позбавленій релігійної основи, моральних приписів та заповідей, діють інші категорії – користі, вигоди, достатку. Як наслідок – розпад міжособистісних відносин, відношення до іншої людини як засобу, а не мети.

Релігія за своєю суттю призначена стверджувати вищі ідеали та цінності, надавати моральні орієнтири, що особливо необхідні людині в сучасному світі, наповненому інформацією та скерованому глобалізаційними процесами. Зустрічна тенденція секуляризації, що сьогодні умовно позначається як десекуляризація, міститься в відродженні релігії, формуванні нових культів та поверненні до релігійних моральних засад буття. Причиною цього є ускладнення життя, пошук стабільності та нових смислових координат, що втрачає людина наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Разом з тим, подолання секуляризаційних процесів десекуляризацією – це не повернення до минулої влади релігії, а вихід на новий рівень, де релігія отримує новий статус та нові функції, основні з яких – це формування морального виміру буття людей та регулювання суспільних взаємовідносин, а також смислове наповнення людського існування. Десекуляризація

та як її наслідок формування нової постсекулярної доби бачиться як корпус нових філософських та теологічних ідей, які дозволяють поєднувати людині в своєму світогляді сакральне та світське без конфліктності в розумінні світу та антропології. Умовне позначення цих процесів – «релігійний модернізм», що є реакцією релігії на зміни в сьогоденні. В процесі цієї модернізації оновлюються різні елементи релігійного комплексу: віровчення, культ, релігійні структури. Звідси намагання орієнтувати релігію та теологію на діалог з наукою, світською культурою, зважаючи на актуальні проблеми сучасності (як низький рівень духовності та слабкість етичних констант) та глобальних проблем людства.

Кризу національної ідентичності в Україні можна пов'язати з відсутністю релігійно-духовних засад в суспільстві, порушенням фундаментальних традицій і ціннісних орієнтацій духовного розвитку народу. Якщо в ХХ та ХХІ століттях говоримо про секуляризацію суспільства і культури, то можна стверджувати і про секуляризацію людської свідомості, що проявляється як у відриві від релігії, так і від національної духовності, а для України ця духовність історично тісно переплетена з християнством. Витоки її – в духовних пошуках Київської Русі; той же релігійний чинник залишається важливим фактором існування української ідеї в часи Ренесансу (під час боротьби з полонізацією та окатоличенням) та Нового часу (існування козацької держави). Релігійний елемент стає складовою ідеї соборності в Новітні часи: згуртування, відновлення єдності українського народу, українська національна ідея, що поєднані з християнськими засадами українського суспільства є центральними для «Книги буття українського народу» Кирило-Мефодійського товариства ХІХ столітті. Соборність, таким чином, це не лише державне, політичне єднання народу, а й духовне, чого, на жаль, не сталося в ХХІ столітті. На сьогодні гострою залишається не лише можливість відновлення духовного зв'язку поколінь, а і проблема соборності української православної церкви, що покликана виступати елементом духовної єдності суспільства та відстоювати пріоритет національних інтересів у духовно-релігійній сфері.

Висновки. У ХХІ столітті принцип відокремлення церкви від держави – це демократична засада взаємовідносин держави та релігії, релігійних організацій та гарантія свободи совісті. Сьогодні віросповідання є особистісним виміром, а не суспільним, формується поза церковна реальність, коли віра не потребує звернення до церковної організації, залишаючись особистісною справою. Разом з тим, національні інтереси України полягають в усвідомленні умов для консолідації народу на загальнонаціональних підвалинах, одним з елементів чого і є релігія, відродження історико-культурної спадщини, збереження і закріплення духовно-релігійної ідентичності як основи народу. Відродження національної духовності вимагає формування власної глибинної системи духовно-релігійної орієнта-

ції, україноцентристської моделі світу. Аналогічно з внутрішнім світом окремої людини, так само і нація має самоусвідомлюватися і мати власні структури вірувань, звичаїв, ціннісних орієнтацій, – а вони формуються тривалий час на історичному досвіді. Релігія може виступати як чинник єднання нації, і справа навіть не в особистісному вимірі віри, причетності до нових релігійних рухів чи наочній демонстрації свого віросповідання, а в відчутті приналежності до великого пласту духовності, створеного нашими предками, відчуття єдиної системи цінностей.

Список літератури: 1. *Аверинцев Сергей*. Собрание починений. София-Логос. Словарь / *Сергей Аверинцев*. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 912 с. 2. *Єленський В*. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. / *В.Єленський*. – Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2013. – 504 с. 3. *Ізборник Святослава 1076 року* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr58.htm>. 4. *Иларион*. Слово о Законе и Благодати / Сост., вступ. ст., пер. В.Я. Дерягина. – М. : Столица, Скрипторий, 1994. – 146 с. 5. *Крицак І. В*. Ідеологічні передумови формування державно-церковних відносин в умовах розбудови української державності / *І. В. Крицак* // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 515–524. 6. *Лука Жидята*. Повчання архієпископа Луки до братії / Жидята Лука // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Том I. – С. 221–223. 7. *Повесть временных лет* / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. – СПб.: Вита Нова, 2012. – 512 с. 8. *Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>.

Bibliography (transliterated): 1. *Averyntsev, Serhey*. *Sobranie pochynenyu*. Sofyya-Lohos. Slovar. Kyiv: DUKH I LITERA, 2006. Print. 2. *Yelenskyy, V*. *Velyke povernennya: relihiya u hlobal'niy politytsi ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsya XX – pochatku XXI stolittya*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrayinskoho katolytskoho universytetu, 2013. Print. 3. "Izbornyk Svyatoslava 1076 roku" *Izbornyk*. Web. 10 December 2014 <<http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr58.htm>>. 4. *Ylaryon*. *Slovo o Zakone y Blahodaty*. Ed. V. Ya. Deryahyna. Moscow: Stolytsa, Skryptoryy, 1994. Print. 5. *Kritsak, I. V*. "Ideolohichni peredumovy formuvannya derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v umovakh rozbudovy ukrayinskoyi derzhavnosti." *Forum prava*. No. 1. 2013. 515–524. Print. 6. *Luka Zhydyata*. "Povchannya arkhiepyskopa Luky do bratiyi." *Tysyacha rokiv ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky*. Vol. 1. Kyiv. 2001. 221–223. Print. 7. *Povest vremennykh let*. Translated by D. S. Lykha-cheva, O. V. Tvorohova. Saint Petersburg: Vyta Nova, 2012. Print. 8. "Povchannya [Volodymyra Monomakha za Lavrentiyivskym spyskom]." *Litopys*. Web. 10 December 2014 <<http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>>.

Надійшла (received) 12.12.2014.